

Atomfizika gyakorlófeladatok

Nagy Márton

2015. szeptember 29.

- Ha egy feladatban kijön egy határozott integrál, ami semmilyen paramétertől sem függ, de nem tudjuk kiszámolni, akkor ne ijedjünk meg: az értékét nevezzük el valahogy, és haladjunk tovább!
- A * -gal jelöltek inkább csak gyakorlásra valók, mert nehezebbek, vagy több számolást tartalmaznak.
- Néhány olyan feladatot is leírok, ami volt órán.

Feladatok:

1. Hány MeV energiájú α -részecske tudja az álló, szabad (de nem rögzített) ólomatommagot ($A = 206$, $Z = 82$) annyira megközelíteni, hogy „megérintse”? (Az atommagok sugara kb. $R = \sqrt[3]{A} \cdot 1,2$ fm, ahol A a tömegszám.)
2. Becsüljük meg a fúzió hőmérsékletét! Mekkora energiájú proton tud egy álló (de nem rögzített) másik protont annyira megközelíteni, hogy a vonzó magerők már hatni tudjanak, és „összetapadjon” a két atommag? Ez akkor történik meg, amikor a magok kb. „megérintik” egymást. Mekkora hőmérséklet felel meg ennek az energiának¹? Mi a helyzet, ha deutérium-deutérium, vagy deutérium-trícium ütközést vizsgálunk ugyanígy? Az atommagok sugara kb. $R = \sqrt[3]{A} \cdot 1,2$ fm, ahol A a tömegszám.
3. * Nagy energiájú (azaz: relativisztikus sebességű) m tömegű részecskéket szórunk szabad, kezdetben álló M tömegű részecskéken. Legyen a bejövő részecske energiája ε , impulzusának nagysága p , a szórás után pedig ε' és p' . Ezek között ugyebár az $\varepsilon^2 - p^2 = \varepsilon'^2 - p'^2 = m^2$ összefüggés áll fenn². Tegyük fel, hogy ε' -t (és így nyilván p' -t is), valamint a szóródott részecske kilépési irányát (szögét, jelöljük ezt α -val) is meg tudjuk mérni! A Compton-szórás elemzésének mintájára adjunk meg ezen két mennyiség között összefüggést! Visszakapjuk-e az $m \rightarrow 0$, $M = m_e$ esetben a Compton-képletet³?
4. Bizonyítsuk be (a relativisztikus energia és impulzus kifejezéseit használva), hogy
  - Egy szabadon mozgó elektron nem tud egy fotont kibocsátani, azaz nem létezik olyan kezdő- és végállapot, ahol a kezdőállapotban egy szabad elektron van, a végállapotban pedig egy szabad elektron és egy foton, és az energia és az impulzus is megmaradt!
  - A párkeltés (vagyis amikor egy fotonból egy elektron-pozitron pár keletkezik) vákuumban nem lehetséges!
  - Egy szabad, kezdetben álló elektron nem tud egy fotont elnyelni!
5. Egy 1 MeV energiájú foton szóródik egy álló elektronon⁴.
  - Ha a foton a szórás után teljesen visszaverődik, mekkora lesz a visszaszóródott foton frekvenciája, hullámhossza? Mekkora lesz az elektron kinetikus energiája? Mekkora lesz az elektron hullámhossza?
  - Ugyanezeket számoljuk ki, ha a foton az eredeti irányával 60° -os szöget bezáró irányban halad tovább.

¹Megjegyzés: az eredmény teljesen érdektelen; a valóságban a fúzió sokkal kisebb hőmérsékleteken is működik, a majd később tanulandó *alagúteffektus* miatt.

²Ez a feladat egy elég hosszadalmas számolás, gyakorlásnak jó, ilyen nem lesz a ZH-n. Ezenkívül ebben a feladatban a c -t, a fénysebességet érdemes 1-nek venni (még így is elég hosszú a számolás): ez azt jelenti, hogy az energiát, az impulzust és a tömeget is energiában mérjük. Azaz ahol pl. m -et látsz, oda képzelj mc^2 -et, ahol p -t (impulzust), oda pc -t.

³Nyilván igen. Ha nem, elszámoltuk. Amikor $m = 0$, akkor nyilván $\varepsilon = p$, $\varepsilon' = p'$ (emlékezzünk, c -t egynek vettük). A számoláshoz segédlet: ε' -t és ε -t, valamint p -t és p' -t is egyszerre érdemes használni, úgy, hogy közben a kisujjunkban van, hogy ezek persze összefüggenek: $\varepsilon^2 - p^2 = m^2$, $\varepsilon'^2 - p'^2 = m^2$. A helyes eredmény:

$$\varepsilon' = \frac{(M + \varepsilon)(M\varepsilon + m^2) + p^2 \cos^2 \alpha \sqrt{M^2 - m^2 \sin^2 \alpha}}{(M + \varepsilon + p \cos \alpha)(M + \varepsilon - p \cos \alpha)}.$$

⁴Megjegyzés: a ZH-n nem lehet füzetet használni, úgyhogy ne csak agyatlanul behelyettesítsünk a füzetből kinézett képletekbe!

6. Mozogjon egy m tömegű részecske az x tengely mentén egy egydimenziós potenciálgödörben, ahol a helyzeti energia $V(x)$. Határozzuk meg a következő esetekben, hogy a Sommerfeld-féle kvantumfeltétel alapján mik a lehetséges energiaszintek!

- Legyen először $V(x) = a \cdot x^5$, ha $x > 0$, és $V(x) = \infty$, ha $x < 0$, ahol a J/m^5 dimenziójú konstans, a ∞ pedig azt jelenti, hogy a részecske a határról visszapattan.
- Legyen most $V(x) = ax^4$, ahol a (dimenziós) konstans!
- Legyen végül $V(x) = ax^{2m}$, ahol m pozitív egész szám, a pedig ismét (dimenziós) konstans!

(Segítség: gondoljunk az energiamegmaradásra!)

7. Vizsgáljuk a hidrogénatom Bohr-modelljét még egy kicsit! Ebben a feladatban ne foglalkozunk az atommag mozgásával, azt vegyük rögzítettnek.

- Mekkora mágneses teret kelt az atommag helyén a keringő elektron a különböző n -nel jellemzett állapotokban⁵?
- Próbáljuk meg a *külső* mágneses tér hatását figyelembe venni a Bohr-modellben⁶! Legyen jelen a keringés síkjára merőleges külső, B_0 nagyságú mágneses tér, és az ötlet legyen ugyanaz: az elektron mozgása a klasszikus törvények szerint megy végbe, kiegészítve azzal a („kvantum”)feltétellel, hogy az elektron impulzusmomentuma $n\hbar$, ahol $n = 1, 2, 3, \dots$. Mik ekkor a lehetséges energiaszintek?

8. Vizsgáljuk a hidrogénatomot a Bohr-modellben még egy kicsit! Ne hanyagoljuk most el a proton tömegét!

- Ha a mag (proton) tömegét is figyelembe vesszük, mik lesznek az elektron energiaszintjei? (A kvantumfeltétel továbbra is ugyanaz: az össz-impulzusmomentum $n\hbar$.)
- Mekkora lesz az $n = 2$ és az $n = 3$ állapot közötti átmenetnek megfelelő foton hullámhossza?
- Ha most a mag nem egy proton, hanem egy deuteron (proton + neutron), azaz nehézhidrogénről van szó, akkor mekkora lesz az előbb kiszámolt hullámhossz⁷?

9. Tudjuk, hogyan csökken egy nyaláb intenzitása az anyagban megtett x távolság függvényében, ha a szórócentrumok (szám)sűrűsége állandó n_0 , és a mikroszkopikus teljes hatáskeresztmetszet σ . Tegyük fel most, hogy a közeg sűrűsége nem állandó!

- Legyen akármilyen $n(x)$ függvény a sűrűség az x koordináta függvényében! Hogyan csökken ekkor a beocsátott nyaláb intenzitása?
- Egy konkrét példa legyen: $n(x) = n_0 e^{-x/L}$. Legyen $L = 2$ cm, $\sigma = 4$ barn, $n_0 = 10^{29}/\text{m}^3$. A $d = 5$ cm vastag mintán a nyaláb mekkora része halad át?

10. Lassú (termikus) neutronok a ^{238}U atommagban elnyelődnek (a folyamat hatáskeresztmetszete $\sigma = 2,68$ barn), a ^{235}U magban pedig vagy elnyelődnek (ennek hatáskeresztmetszete $\sigma = 98,8$ barn), vagy elhasítják; ennek hatáskeresztmetszete $\sigma_f = 582,6$ barn, és a hasadásból átlagosan 2,47 új neutron keletkezik. Egy valódi atomreaktorban a keletkezett neutronok egy α -nyi hányada ($0 < \alpha < 1$) elnyelődik másképp, mielőtt újra reakcióba léphetne az uránnal. Mennyi lehet maximálisan α , hogy a természetes fém-uránban, melynek 0,72%-át teszi ki a hasadó ^{235}U izotóp, létrejöhessen a hasadási láncreakció, azaz minden hasadásból legalább 1 neutron újabb maghasadást okozzon⁸?

11. A Compton-szórást vizsgáljuk kísérletileg: fotonokat szórunk elektronokon. A hatáskeresztmetszet a következő alakú (itt E_γ a foton energiája):

$$\frac{d\sigma}{d\Omega} = \sigma_0 \times [A^3 - A^2 \sin^2 \vartheta + A], \quad \text{ahol} \quad A = \left(1 + \frac{E_\gamma}{m_e c^2} (1 - \cos \vartheta)\right)^{-1}.$$

Ez az ún. Klein-Nishina-formula⁹. A σ_0 állandó értéke 0,0395 barn.

⁵A valódi atomokban is kelthet mágneses teret az atommag helyén az elektronfelhő, persze annak értékét egyáltalán nem a Bohr-modellből kell meghatározni. Az itt kiszámolt eredmény nagyságrendileg érdekes csak.

⁶E számolás eredményének viszont hangsúlyozottan *semmi* köze nincsen semmi valódi fizikai helyzethez, csak amolyan ujjgyakorlat.

⁷Így fedték fel a deutériumot (Urey, 1931); észrevették, hogy vannak kicsit eltolt hullámhosszú átmeneti vonalak is a hidrogén színképében.

⁸Vegyük végtelen nagyra a reaktorunkat, azaz ne foglalkozunk azzal, hogy a neutronok ki is szökhetnek.

⁹Az A tényező került elő a foton ütközés utáni energiájának órai számolásánál is, ha emlékszünk.

- Mekkora a teljes hatáskeresztmetszet (a fotonenergia függvényében)?
  - * Mihez tart a teljes hatáskeresztmetszet, ha a fotonenergiával nullához tartunk¹⁰?
  - Vizsgáljunk $E_\gamma = 0,8$ MeV energiájú fotonokat! Mekkora ezek átlagos szabad úthossza a levegőben, ha feltesszük, hogy egyedül Compton-szórással hatnak kölcsön bármivel is¹¹? (A levegő sűrűsége $\rho = 1,3$ kg/m³. A szórás az elektronokon történik, amiket mind szabadnak vehetünk ekkora fotonenergia mellett. A levegőben főleg oxigén (¹⁶O) és nitrogén (¹⁴N) van, azaz amikor az elektronok sűrűségét számoljuk, úgy vehetjük, hogy 1 neutronra és 1 protonra jut egy elektron.)
  - Legyen most a fotonenergia $E_\gamma = 1$ MeV. Mérési elrendezésünkben másodpercenként 10^6 darab foton érkezik egy $d = 1$ cm vastag jégdarabra (sűrűsége $0,9$ g/cm³; minden benne lévő elektron szabadnak tekinthető). A 100% határfokú, $A = 1$ cm² felületű detektorunkat $D = 3$ m-re lerakva a szórási helytől hány foton beütését észleljük másodpercenként $\vartheta = 30^\circ$ -nál, $\vartheta = 45^\circ$ -nál, $\vartheta = 90^\circ$ -nál, $\vartheta = 180^\circ$ -nál?
12. Neutronokat szórátunk a laborrendszerben kezdetben álló atommagokon, a neutron tömege m , az atommagé M . A hatáskeresztmetszet a szórás tömegközépponti (TKP) rendszerében a következő alakú: $\frac{d\sigma}{d\Omega} = \alpha + \beta \cos \vartheta + \gamma \cos^2 \vartheta$. Mekkora lesz az ütközés után a neutron *átlagos* mozgási energiája? (Segítség: számoljuk ki a TKP rendszerben a különböző ϑ értékek valószínűségét, aztán az ezen ϑ értékekhez tartozó ütközés utáni neutronenergiát (a laborrendszerben), majd ezt integráljuk össze. Közben szükség lesz a teljes hatáskeresztmetszetre is.)
13. Számoljuk ki egy kvantumozó harmonikus oszcillátor fajhőjét¹²! Legyen a körfrekvencia ω . Tudjuk, hogy az energiaszinteket egy $n \in \mathbb{N}$ szám indexeli: az n -edig lehetséges energia $E_n = (n + \frac{1}{2}) \hbar\omega$. Induljunk ki abból, hogy T hőmérsékleten egy adott E energiájú állapot valószínűsége, p_n az $e^{-E/kT}$ -vel arányos¹³! Mennyi ebből az energia várható értéke, vagyis mennyi energiája van a „testnek” (oszcillátornak) T hőmérsékleten? Ennek deriváltja a fajhő.
14. Ha egy gáz hőmérséklete annyira nagy, hogy a részecskék átlagos mozgási energiája összemérhető a nyugalmi energiájukkal, akkor már nem érvényes a Maxwell-féle sebességeloszlás, hanem a relativisztikus képleteket kell használni. A statisztikus fizika alapelvei szerint továbbra is igaz, hogy egy állapot valószínűsége $e^{-E/kT}$ -vel arányos, ahol E az energia, T a hőmérséklet.
- Hogyan néz ki ez alapján relativisztikus esetben a részecskék sebessége nagyságának valószínűségeloszlása? A gáz egyforma m tömegű részecskékből áll. (A normálási állandót nem kell kiszámolni!) Fontos segítség: az impulzustérben vannak „egyenletesen” állapotok!!!
  - Hogyan függ a legvalószínűbb sebesség a T hőmérséklettől és a részecskék tömegétől?

Nagy Márton

¹⁰Ehhez egy *nagyon* genyó típusú határátmenetet kell elvégezni. Állítás: $\sigma_t \rightarrow \sigma_0 \cdot \frac{16\pi}{3}$, ha $E_\gamma \rightarrow 0$.

¹¹Ez nem teljesen igaz.

¹²Ezt, amit most csinálunk, Einstein tette meg először. Történeti érdekessége, hogy ez volt az első számolás, amiben bárminek is a fajhője hőmérsékletfüggőnek adódott.

¹³Nem egyenlő vele: meg kell még szorozni egy olyan normálási állandóval, hogy $\sum_n p_n = 1$ legyen.